П.В.Пиріг,
доктор історичних наук

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО І ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

У 1663 р. цілком очевидним став розкол України на дві частини. Ніжинська "чорна" рада 18 червня проголосила Івана Брюховецького гетьманом Лівобережжя (1663-1668 рр.). На правому українському березі позиції зайняв Павло Тетеря (1663-1665 рр.). Ставленик Речі Посполитої, відданий її інтересам, Тетеря своїми діями аж ніяк не виправдовував надій і сподівань народу України. В цей час на Правобережній Україні господарями становища були татари. При їх підтримці власником гетьманської булави на Правобережжі став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.).

Тим часом татари продовжували подальший наступ на українські землі. Деякий час роль рятівника для населення Правобережжя виконувала Лівобережна Україна. Як зазначав стародубський полковник Олександр Острянин, «от тех мучителей, не могуще покормитись, бедные невинные, яко овцы, люди на сю сторону тайно безпрестанно убегают». На Лівобережжі був затишок, «все лето (1665 р. – П.П.) нам на сей стороне Днепра непріятель не докучал, и все в целости с поль собрали и на полях позасеяли» [1].

23 жовтня 1665 р. Петро Дорошенко схиляв полтавське полкове начальство до підданства польському королю. Заграючи до переяславського полковника, він писав: «Будьте надежны, что вас готов принять под свою руку его королевское милости, господина нашего милостиваго, яко отца прироженного и зело милостиваго, а на всякого непріятеля вашего саблю мою добывать и здоровье свое за вас положить, толко зачатое дело с призренія Божія пускай счастливо вершится».

Це засвідчує факт спроби Дорошенка закріпитися на Лівобережній Україні. Згодом татари все частіше й частіше почали здійснювати наступи й на цей регіон. Уже на початку листопада 1665 р. вони напали на землі Полтавського полку [2].

Дорошенко займав позиції протурецької орієнтації, і, звичайно ж, у козацьких кулуарах не всі його сприймали. Зокрема, проти ворогів і їх ставленика посилену боротьбу розгорнув брацлавський полковник Дрозденко. В неї включився овруцький полковник. У Каневі, як стверджують джерела, допомогу місту надавали воїни Стародубського полку. Напевно, їх було задіяно там багато, бо на постійному місці дислокації стародубський полковник Олександр Острянин стояв лише «с половиною полка» [3].

Для боротьби з ворогом Брюховецький відправив до Дніпра Гадяцький, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський та інші полки.

Дорошенко не втрачав надій на оволодіння Лівобережжям. Для досягнення цієї мети він сподівався використати Брацлавський, Кальницький, Корсунський, Уманський і Чигиринський полки, а також татарські орди. На початку липня 1666 р. гетьман відправив за Дніпро двохтисячне військо. Одначе сил у нього не вистачало.

Будь-що Дорошенко намагався скомпрометувати російський уряд. За свідченням населення Кролевця й інших населених пунктів Лівобережної України, «изменник Дорошенко присылает втайне на сю сторону Днепра (Лівобережжя. – П.П.) во многіе городы и местечка к жителем прелестные листы, чтоб они жители изменили великому государю и были б под королевскою рукою…»[4].

Однак хоч гетьман у своїх універсалах і схиляв населення Лівобережжя до вступу в підданство польському королю, проте не поділяв інтересів Речі Посполитої щодо України. На Польщу він дивився не більше, аніж на свою суперницю в оволодінні нею. На старшинській раді, що відбулася взимку 1666 р., Дорошенко запропонував схвалити висунуту ним програму, згідно з якою Україна повинна була повністю звільнитися від «ляхів»[5]. Гетьман мріяв про об'єднання Правобережжя й Лівобережжя під протекторатом Туреччини. Для здійснення цих планів великі надії Дорошенко покладав на татар. Він заявляв: «Мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана Крымского».

Саме з татарами його козаки відправились влітку 1666 р. в похід на Іркліїв, Кропивну, Жовнин. А 5 липня «Тотар 1200 человек, пришед под Миргород, и под Камышною, и под Хоролом, и под Лубнами около тех городков многих же людей в полон побрали». Наприкінці липня «из Крыму вновь… вышло тысячь с сорок» татар, які прибули до Чигирина, а «поднял де тех Тотар Дорошенко». Невдовзі, як повідомляв новгород-сіверський воєвода Ісай Квашнін, татари опинились і на Чернігівщині і стоять «многіе люди от Чернигова в 20 верстах в местечку Слабине, а хотят де они приходить войною великого государя в Малоросійскіе украинные городы» [6].

Для організації відсічі ворога боярин і воєвода Петро Шереметьєв наказав «всем полковником и которые были под Гомлем и под иными потребными месты с козаками быть к себе в Гадичь» [7].

У боротьбі із зрадником брали участь козаки Гадяцького, Лубен-ського, Прилуцького, Миргородського, Полтавського полків. Полковника Стародубського полку Леска Острянина разом з його козаками Брюховецький залишив при собі в Гадячі [8].

Плани Дорошенка щодо об'єднання Лівобережної та Правобережної України під протекторат Туреччини були нереальними, і, чим далі, вони терпіли поразку. Росія й Польща після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. підписали в Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. Термін його дії встановлювався тривалістю 13,5 років. Основні умови зводились до наступного:

– Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;

– в її складі залишалися Лівобережна Україна й Київ;

– Правобережна Україна продовжувала бути під владою Речі Посполитої;

– правом управління Запорожжям в однаковій мірі наділялися Росія й Польща [9].

Фактично ж Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я, зазначала О.Я.Єфименко, «факт існування двох гетьманів як би закріплювався» [10].

На Лівобережжі гетьманство утримував Іван Брюховецький, який ніяк не міг змиритися з Дорошенком і його планами. Брюховецького підтримувала Москва. «Во все началнейшіе городы малороссійскіє» були введені російські воєводи з ратними людьми [11], одним із головних завдань яких став захист українських міст від посягань з боку ворогів. Це своє завдання вони виконали «более или менее блистательно» [12].

Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали найактивнішу участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії на Україні, наводячи «военные страхи на противников»[13]. Часто вони боролись разом із козаками Лівобережжя [14].

Населення Лівобережної України приймало воєвод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів. Мешканці українських міст раділи прибуттю їх, адже «о непріятелей учали быть безопасны» і «учало быть везде смирно» [15].

Малоросійський приказ постійно піклувався про забезпечення українських міст озброєнням [16].

Разом з тим воєводи виражали передусім інтереси панівних класів, представниками яких вони були самі. Поступово воєводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, обклавши його податками. Від них були направлені «і в меншіє места» прикажчики, «цловалнщики», збирачі «торговых і ярмарковых пошлин от всех, особенно же на граждан и посполитых людей наложены подате от плуга и от коня» [17].

Невдовзі виявилось і втручання воєвод у полковницькі справи. Так, наприклад, коли навесні 1666 р. Роман Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького і Понорницького повітів, чернігівський воєвода Андрій Толстой в цьому їм відмовив «и присылает своих сборщиков, не описався с боярином и гетманом с Иваном Мартыновичем Брюховецким и с ним войсковым подскарбіем» [18].

У конфлікт із ратними людьми вступала старшина й інші представники панівних класів-станів України.

З метою зміцнення свого становища, від страху втратити владу гетьман Брюховецький розпочав проти воєвод справжню війну, став із старшиною «воевод он негож самого введенных убивать» [19]. На боротьбу були підняті козаки й міщани. Становище ускладнювалось тим, що серед козаків поширилися чутки, буцімто російські воєводи «выступят из городов Малороссійских, а на место свое пустят поляков, которые без всякаго труда овладеют Украйною» [20]. Багато воєвод загинуло. На Чернігівщині, наприклад, було вбито стародубського воєводу стольника князя Гната Волконського, в Новгороді-Сіверському – Ісая Квашніна. Глухівського воєводу Мирона Кологривова вивезли в Крим. Тимофія Клокачова із Батурина відправили до Чигирина. У Ніжині, Чернігові й Переяславі воєводи «по крепостях одержалися» і вціліли, хоч міста були зруйновані [21].

Одначе Брюховецький отримав поразку. І відтоді він віддався під заступництво турецького султана, прохаючи його прийняти в підданство на умовах васальної залежності. Гетьман заручився підтримкою також і з боку Кримського ханства. При допомозі татар у травні 1668 р. він зі своїми козаками відправився вже було під Котельву для боротьби з російським

військом під керівництвом Г.Г.Ромодановського. Брюхо-вецькому здавалося, що доля ще раз подарує йому успіх. Але з початком літа 1668 р. на Лівобережжі в надії об'єднання його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини з'явився Петро Дорошенко. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішнею. Тільки-но Дорошенко наблизився до його табору, як козаки Брюховецького повстали проти свого начальника і вбили його. Гетьманом лівого й правого берегів Дніпра 8 червня 1668 р. було проголошено Дорошенка.

Дорошенку здавалося, що він повністю досяг свого. Однак Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що Україна буде під протекторатом султана. На основі попередньої історії логіка подій підказувала, що Україна повинна йти на зближення з Росією.

В цей час із Правобережжя долинули тривожні звістки про напад татар, і Дорошенко невдовзі відправився туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича. Симпатії останнього були на боці Москви. При підтримці чернігівського єпископа Лазаря Барановича він і направив на неї свої погляди. Незабаром у Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада; Многогрішний був обраний «гетманом северским» [22]. Запорожжя підтримало претендента на гетьманську булаву Петра Суховія (Суховієнка), який виступав як ставленик Кримського ханства. До нього приєдналися Лубенський, Миргородський, Полтавський полки. Орди «бусурман», що допомагали Суховію, "спустошив тот край Заднепрскій (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)", задумавши завоювати «самый Чигирин» [23].

Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу з Суховієм, яка точилася більше року. І за цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [24].

Тим часом у Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків, на якій Дем'ян Многогрішний був обраний «совершенным гетманом» Лівобережжя (1668-1672 рр.). Москва теж визнала це. Становище на Україні склалось таким чином, що "одни к сему Северскому гетману (Многогрішному. – П.П.), другіе к Дорошенку, а третьи к Суховею".

Напади Польщі, постійні вторгнення в українські землі турок і татар, безкінечні бойові дії вкрай виснажили українське населення. Давно вже воно прагнуло спокою, мирного життя. У той час, як на Правобережжі продовжувалась боротьба за оволодіння гетьманською булавою, на Лівобережжі, завдяки Москві, становище залишалось більш або менш спокійним.

Петро Дорошенко тим часом розіслав по всіх містах, "которые под его властью", універсали, в яких закликав старшину об'єднатися навколо нього й готуватися до походів разом із турками і татарами на Білу Церкву й Київ. Ще раніше гетьман прохав населення Баришполя, Воронкова та Гоголева (Переяславський полк) підтримати його. В універсалах мешканцям міст Дорошенко повідомляв, щоб "отнюдь гетману Демьяну Многогрешному ни в чем послушны не были, а ожидали б на помощь к себе его Дорошенка". Разом з тим, у листі від 5 лютого 1669 р. Дорошенко переконував Дем'яна

Ігнатовича стояти разом із ним проти Москви, хоч "чрез посланцов своих удается и желает себе получити милость» від Олексія Михайловича [25].

Таким чином, Дорошенко вів гру. Політика його була хитрою й витонченою. На раді в Корсуні, що відбулась 10-12 березня 1669 р., турецькі посли нагадали гетьману про те, що він "в присяги своей непостоянен и великому государю московскому и королю полскому и салтану турскому изменил». Вони не могли вибачити Дорошенкові за розгром татар, які допомагами Суховію. На Корсунській раді пропонували обійняти гетьманський престол постриженому в монахи Юрію Хмельницькому, однак він відмовився, і обрали "гетманом совершенным Петра Дорошенка, чтоб быть ему на обоих сторонах реки Днепра одному гетману" [26].

Наприкінці весни 1669 р. на боротьбу з Дорошенком піднявся Суховій. Козаки останнього з 40 000 татар підійшли до Чигирина. Після пасхальних свят татари вже тричі "подбегали с казаками Запорожскими и … великіе убытки в скоту и в лошедах и людей много поимали в неволю". Суховій "постановил с ордою на том, что около Чигирина чрез все лето стоять и воевать". Після поразки Дорошенка він планував вирушити на Лівобережжя, "чтоб де у них был за Днепром на сей стороне Днепра один гетман" [27].

За свідченням джерел, "с гетманом Петром Дорошенком под городом был бой, и на том бои многих казаков Татаровя побили и преранили, и в полон поимали".

Але на цьому татари не припинили боротьби з Дорошенком. У велике оточення козаків Суховія й татар Дорошенко потрапив біля села Конончі (на річці Рось). Гетьману загрожувала небезпека полону. І лише випадок врятував його від остаточної поразки. Турецький посол, який наближався до місця подій, наказав татарам, аби вони припинили військові дії проти Дорошенка [28].

Хоч Дорошенко і отримав від царя наказ "на сей стороне Днепра (Лівобережжі. – П.П.) никакова началства не иметь и ни во что не вступатца", проте подальші події були наповнені боротьбою гетьмана з давнім суперником Многогрішним.

Після поразки Суховія його козаки зібрались на раду в Умані і проголосили гетьманом Михайла Ханенка (до цього був уманським полковником).

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника в боротьбі з ним він вбачав у особі Дем'яна Многогрішного. Однак останній допомагати Ханенкові не став. Невдовзі Многогрішний сам вступив у боротьбу, зібрав "царского величества ратных людей, пехоты нежинской 300 человек, да полки: нежинской, черниговской, переясловской, прилуцкой, стародубской" і відправився під Смілу для нанесення удару одному із соратників Дорошенка лубенському полковнику Гамалію. Одночасно на Дорошенка вів наступ " с ордами и с войском" Ханенко [29]. Боротьба між ними тривала протягом декількох років.

Будучи вірним дружбі з турками, Дорошенко одночасно не поривав зв'язків і з Річчю Посполитою. Восени 1669 р. у Варшаві намічалось засідання сейму з приводу коронації на королівський престол Михайла Вишневецького. На сейм були запрошені Петро Дорошенко і Дем'ян Многогрішний. Останній брати участь у його роботі категорично відмовився, адже був надто

схвильований тим, що в запрошенні Дорошенко був названий "обоих сторон Днепра гетманом, а он (Многогрішний. – П.П.) де в том листу нигде гетманом не имянован". "И говорите де мне то, чтоб я ехал к королевскому величеству на сейм; и того де никогда не будет" [30].

Дорошенко ж послами на сейм направив полковника Петрановського і генерального осавула Тарасенка. Будь-що він намагався стати одноосібним гетьманом на Україні. Послідовники Дорошенка всіляко намагались схилити на його бік населення Лівобережжя.

Влітку 1670 р. в Острозі відбулись переговори Дорошенка з Річчю Посполитою, під час яких він заявив, що бажає повної ліквідації унії в Польщі і надання Україні автономії в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Польський уряд, звичайно ж, не прийняв цих пропозицій. В опозиції до Дорошенка перебували запорожці, які схиляли на свій бік кримських татар.

Тим часом посли від Ханенка, що прибули до Польщі, запропонували прийнятні умови підданства. 2 вересня 1670 р. було заключено договір Речі Посполитої з Ханенком, згідно з яким вона визнавала його правобережним гетьманом, а він у свою чергу визнавав підданство короля на умовах автономії "самой лишь казацкой верствы". Окрилений таким злетом, Ханенко весь час лицемірив перед королем. З метою повної компрометації Дорошенка й Многогрішного він постійно займався донесеннями на них, заявляючи, зокрема, що вони "постановили, чтоб ни под вашею (королівською. – П.П.) милостію, ни под Москвою, но под Турком были " [31].

Дорошенко незабаром став готуватись до боротьби з Річчю Посполитою. Опинившись у складних умовах, він потребував допомоги. Гетьман розпочав було загравати перед російським царем Олексієм Михайловичем. Він просився навіть під "государскую высокую руку". Одначе в складній ситуації, в умовах Селянської війни під керівництвом С.Т.Разіна Олексій Михайлович не зміг надати Дорошенкові допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Та й обіцянки гетьмана навряд чи були щирими. Його хвилювало передусім власне становище. Боязнь втрати влади, прагнення до особистого збагачення і зміцнення здобутих позицій – насамперед цими мотивами керувався Петро Дорошенко. І політика його була далеко неоднозначною.

Заручившись підтримкою кримських татар, Дорошенко розпочав боротьбу з Річчю Посполитою. Влітку 1671 р. велись бої за здобуття Білої Церкви. Передмістя її козаки Дорошенка захопили без особливих труднощів. Хоч татари і обіцяли надати гетьманові допомогу, але свої запевнення виконувати явно не поспішали. Літом 1671 р. крім дрібних сутичок Дорошенка з польськими військами, нічого не спостерігалось. І незабаром гетьман розпустив своє військо "по домом", а сам прийшов у Чигирин, де заходився готуватись до нових походів.

На Лівобережжі в цей час був затишок, "воинских приходов на сю сторону Днепра… никаких не было". Проте гетьман Многогрішний "приказал всем около Днепра быти остерегательным " [32].

Навесні 1672 р. розпочалась справжня війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. В похід відправився сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. Згодом до нього приєднались 50 000 татар на чолі з ханом Селим-Гіреєм і 12 000 козаків під керівництвом

Дорошенка. Незважаючи на відчайдушний опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селим–Гірей незабаром зайняли цю фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. У кінцевому рахунку були розроблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за якими Польща повністю відрікалась від своїх зазіхань на Поділля, яке стало провінцією Туреччини, і Право-бережну Україну, котра переходила під султана.

Дорошенко повернувся до Чигирина, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його були також виснажені, ряд фортець, як наприклад, Біла Церква, продовжували чинити йому опір. Дорошенко змушений був задовольнитись лише напівзруйнованими Брацлавщиною й Київщиною. І невдовзі гетьмана охопило розчарування в турецькому протектораті.

На Лівобережжі в цей час відбулись серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний при підбурюванні старшини був звинувачений у зв'язках із Дорошенком і намірах здатися під протекцію Туреччини. В ніч з 13 на 14 березня 1672 р. його заарештували і відправили до Москви. А на початку літа цього ж року гетьманом був обраний активний учасник змови проти Многогрішного генеральний суддя Війська Запорозького Іван Самойлович, який незабаром присягнув на вірність російському цареві.

Становище на Лівобережній Україні було далеко неспокійне. Одержавши Правобережну Україну, турки разом із татарами здійснювали часті набіги і на Лівобережжя. Будь-коли вони могли розпочати війну за оволодіння й цією українською територією. Тому весь час доводилось бути насторожі. Велику увагу охороні й обороні Лівобережної України приділяв російський уряд.

Річ Посполита, втративши Правобережну Україну, ніяк не могла заспокоїтись. Трохи оговтавшись від поразки, вона заходилась готуватися до нових випробувань. Зібравши і гарно озброївши 40-тисячне військо, Ян Собєський разом із ним, а також 12-тисячним литовським корпусом рушив війною на Туреччину. У листопаді 1673 р. турецькій армії під керівництвом Гусейна – Паші було завдано тяжкої поразки під Хотином.

Новий гетьман зовсім не бажав ділитися владою із Дорошенком. Він виношував плани відібрати в нього Правобережжя і з'єднати його з лівобережною частиною України під своїм началом. Влучивши момент, коли Річ Посполита й Туреччина були зайняті війною між собою, Самойлович, заручившись підтримкою російського уряду, розпочав війну за Правобережжя [33].

На початку літа 1674 р. російські війська під командуванням Г.Г.Ромодановського і козаки Самойловича оточили Дорошенка в Чигирині. Останній вирішив будь-що відстоювати свої позиції. Сподіваючись на турецько – татарську допомогу, він не здавав міста.

Дізнавшись про скрутне становище Дорошенка, султан, який був задіяний у поході на Польщу й перебував у цей час на території Молдавії, незабаром рушив на Правобережну Україну. В таких умовах російсько–козацьке військо зняло облогу Чигирина і відправилось на Лівобережжя.

На початку осені 1676 р. 30-тисячне російсько-козацьке військо знову підступило до Чигирина і визначило подальшу долю Дорошенка. Незабаром

він здався, і політичній кар'єрі його настав крах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т.VI. – С.25,62, 63.

2. Там само. – С.51, 53, 115, 116.

3. Там само. – С.25, 62, 63, 308.

4. Там само. – С.110, 112, 113, 115,128.

5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.II. – С.76.

6. АЮЗР. – Т.VI. – С.125, 126,128.

7. Там само. – С.127.

8. Там само. – С.127-129.

9. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.I. – С.631-643.

10. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С.260.

11. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі – ЦДІА України). – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.45 зв.; Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.I. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.9.

12. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина». – Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1895. – С.1.

13. НБУ ІР. – Ф.XIV. – Спр.163. – Арк.69.

14. АЮЗР. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С.106, 184, 185, 64, 65, 66 і ін. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665-1667 г. (Из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – №5. – Май. – Приложения. – С.38 и др. (далі – Переписка...).

15. АЮЗР. – Т.VI. – С.77.

16. НБУ ІР. – Ф.VIII. – Спр.225/97. – Арк.282; АЮЗР. – Т.V. – С.127; Шевченко Ф.П. Російські воєводи в Києві у другій половині XVII ст. // Географічний фактор в історичному процесі – К.: Наукова думка, 1990. – С.112.

17. ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.45 зв.; НБУ ІР. – Ф.I. – Спр.54 485. – Арк.34 зв.; Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.110; Переписка... – С.48.

18. АЮЗР. – Т.VI. – С.94, 96.

19. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.I. – С.5.

НБУ ІР. – Ф.II. – Спр.1480. – Арк. 30; Ф.I. – Спр.58047. – Арк.370, 370 зв.; ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38 – Арк.47 зв.

20. НБУ ІР. – Ф.I. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк. 57 зв. – 58.

21. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные

II-м отделением Собственной Его Императорского величества канцелярии. – СПб., 1852. – Т.III. – С.844-845.; ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.47 зв.; НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.58-58 зв.

22. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.79-80.
23. АЮЗР. – СПб., 1875. – Т.VIII. – С.6-7.
24. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.80.
25. АЮЗР. – Т.VIII. – С.8, 10-13, 15, 126-127.
26. Там само. – С.137, 138, 145.
27. Таж само. – С.161, 165, 169.
28. Там само. – С.267-268; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.82.
29. АЮЗР. – СПб.: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С.69, 71, 72, 78.
30. Там само. – С.147.
31. Там само. – С.314.
32. Там само. – С.457-458.
33. НБУ ІР. – Ф.61. – Спр.1559. – Арк. 7 і ін.